

KOI GYULA*

A KÖZIGAZGATÁS-TUDOMÁNY KEZDETEI ÉS A *POLIZEIWISSENSCHAFT* SZEREPE MAGYARORSZÁGON**

A tanulmány egykorú latin és német nyelvű források alapján, továbbá a külföldi és a hazai másodlagos szakirodalom álláspontjait felvonultatva új nézőpontból, elemzően mutatja be a 18. századi német–osztrák kamerálisztikatudomány közigazgatási irányultságú ágának (Polizeiwissenschaft) hazai hatásait. E tudományszak hazánkra leginkább befolyást gyakorló művelője az osztrák Joseph von Sonnenfels volt, aki elsőként oktatta a témakört a bécsi egyetemen Mária Terézia idejében, aki az általa uralt valamennyi államban elrendelte a diszciplína oktatását. Magyarországon ez 1769-ben kezdődött meg a nagyszombati egyetemen. Vizsgálni szükséges azt is, hogy a Polizeiwissenschaft hazai reprezentánsai munkáikban hogyan dolgozták fel a közigazgatási kérdéseket, illetve mennyiben volt ez mintakövető, s miben álltak a hazai egyéni megoldások. Említendő a hazai, e tárggyal foglalkozkodó tudósok közül Ehrenfels Gáspár, Reviczky József, Beke Farkas, Szentkirályszabadjai Rosos Pál, valamint Huber Ferenc munkássága, melyet a tanulmány az eredeti források feldolgozásával mutat be.

1. A KÖZIGAZGATÁS-TUDOMÁNY ELŐZMÉNYEI ÉS KORAI MŰVELÉSE: AZ ELŐFUTÁROK KORA

Véleményünk szerint a közigazgatás-tudomány művelése nem ismerhető meg teljesen az előzményekkel és korai műveléssel kapcsolatos tudás nélkül. Így a külföldi hatások vizsgálata során is akkor járunk el helyesen, ha a modern közigazgatás-tudományt megelőző (a nagyjából a 18. század második fele és körülbelül 1900 közé eső korszak) problémáit is megismerjük. Csábító lenne itt azzal az eszmétörténeti közhellyel bővebben foglalkozni, hogy a felvilágosodás eszmerendszere miként hatott a közigazgatás tudományának kialakulására, azonban ezt a kérdést

* PhD, tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30; egyetemi adjunktus, NKE Közigazgatás-tudományi Kar Közjogi Intézet, 1115 Budapest, Ménesi út 5.
E-mail: koi.gyula@tk.mta.hu.

** A tanulmány végleges változata az MTA TK Jogtudományi Intézetében 2013. szeptember 5-én megtartott műhelyvitan (kéziratvitan) elhangzottak figyelembevételével készült. A szerző köszönettel tartozik opponenseinek, Tamás Andrásnak és Halász Ivánnak, továbbá a vita minden résztvevőjének. A szöveg fejlődéséhez hozzájárult még a győri Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolája keretei között az NKE HHK Bolyai termében 2013. december 10-én megtartott PhD doktori munkahelyi vita (témavezető: Patyi András, előopponensek Balázs István és Fábán Adrián); valamint a SZE ÁJK Deák-termében 2014. február 21-én szervezett PhD doktori értekezés védés és nyilvános vita (hivatalos bírálók: Fábán Adrián és Lapsánszky András) keretei között szerzett tapasztalatok, melyeket jelen publikációban érvényre juttatott a szerző.

mások előttünk kellő mélységben feldolgozták.¹ Természetesen a közigazgatás-tudomány korszakaira vonatkozó periodizáció felvázolása során többféle elképzelés is lehetséges.² Azonban figyelembe kell venni, hogy az időhatárok nemzetenként változhatnak (ha például a tudományegyetemi oktatásának megindulásához, vagy a legkorábbi(nak tekintett) munka megjelenéséhez kötjük tudományunk kezdeteit). A közigazgatás-tudomány problematikájának egésze megkívánja, hogy legalább szellemi háttérként foglalkozzunk a három nagy rendszeralkotó közigazgatás: az amerikai, a francia, és a német tudományos állásával a tárgyalt korszakokban. Azonban ebben a korai időszakban a 18. századi porosz kameralisztikával és a 19. századi francia közigazgatás-tudománnyal³ kell számolnunk, az amerikai közigazgatás-tudomány (a többségi vélemény szerint, bár azért erősen vitatható módon) csupán Wilson 1887-es művétől számítandó.⁴ A tanulmány kizárólag a kameralisztika osztrák ágára összpontosít, és arra, hogy ennek nyomán milyen jellegű tudományművelés folyt hazánkban.

1.1. A KAMERALISZTIKA EGYIK ELEME MINT A KÖZIGAZGATÁS-TUDOMÁNY ELŐZMÉNYE: *POLIZEIWISSENSCHAFT/POLITIA*

A kameralisztika a 18. század – alapvetően – német nyelvterülethez⁵ kötődő jelensége. A kameralisztika elnevezést használjuk a (magyarul kissé félrevezető) kame-

¹ Általános nézőpontból lásd Michael STOLLEIS: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland I. Reichspublizistik und Policywissenschaft 1600–1800* (München: C. H. Beck 1988).

² Utal a problémára: JAKAB András: „A közigazgatási jog tudománya és oktatása Magyarországon” *Új Magyar Közigazgatás* 2010/9–10. 31–44, lásd különösen 31.

³ A francia közigazgatás-tudománynak (közigazgatási jogtudománynak) is voltak 18. századi előzményei, azonban ezek az előzmények valójában nem a kameralisztikához tartoznak. Gyakorlatilag sem a német, sem a francia közigazgatás-tudomány e korai korszakában nem nyerhetünk tiszta képet a kezdetekről, a források igen ellentmondóak a *pre-Steiniánus* (leegyszerűsítve kb. 1850 előtti) korszakra nézvést.

⁴ Woodrow WILSON: „The Study of Administration” *Political Science Quarterly* 1887/1. 197–222, teachingamericanhistory.org/library/index.asp?document=465.

⁵ A tipikusan porosz művelőknek tulajdonított kameralisztika és a *Polizeiwissenschaft* (a korabeli forrásokban: *Policywissenschaft*; ritkábban *Polizeywissenschaft*; a továbbiakban ezt a szót régies, forrásszerű alakja helyett a jelenkori *ortográfia* szabályai szerint használom, az olvasás megkönnyítése céljából) vonatkozásában érdekesség, hogy a korai (szűkebb értelemben vett) közjogfogalom megjelenésének figyelemfelkeltő francia előzménye volt a *droit politique* kifejezés 18. századi megjelenése, amely időben megelőzte volna a német *öffentliche Recht/Staatsrecht/Verfassungsrecht* kifejezéseket. Erre utal (Kovács István nézetei nyomán): ARCZT Ilona: *A „Politika tudományok” oktatása a budapesti egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődöntézményeiben* (Budapest: Rejtjel 2004) 161–162. Párhuzamként szükséges utalni a *ius publicum* latin *terminus technicus* (római jogi és modern) fogalomtörténetére: FÖLDI András: „Status, res publica, ius publicum” *Acta Facultatis Politico–Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae* 2011/1. 107–133, lásd különösen: 120–121. Igen figyelemreméltó az a tény, hogy a *ius publicum* kezdetben csupán ’kógens szabály’ jelentéssel bírt. A porosz állam- és jogfejlődést ért egyéb francia hatásokról: ERNST MEIER: *Französische Einflüsse auf die Staats- und Rechtentwicklung Preussens im XIX. Jahrhundert I. Prolegomena. II. Preussen und die französische Revolution* (Leipzig: Duncker und Humblot 1907–1908).

ralisztika és rendészettudomány helyett. Miben áll a kameralisztika és policiatudomány? Egy kialakultnak kevésbé mondható, összetett de államtani háttérrel működő tudományos diszciplína és egyetemi tantárgy, amely a közigazgatás-tudomány, a közgazdaságtan, és a pénzügytan előfutára volt, mely a 18. századtól hordozott erősebben közigazgatási jegyeket, és egyik fő célja a jó kormányzat/közigazgatás (*gute Polizei*) kialakítása volt. A három tudományra bomlása gyakorlatilag a *kameralis és politialis* tudományok fennállása alatt megkezdődött. Korábbi (16–17. századig is visszavezethető) formája az államra vonatkozó tanokra összpontosított.

A legkorábbi rendészettudományi, azaz inkább *science de police* munka azonban nem német nyelvterületen született, hanem a francia Nicolas Delamare (1639–1723) tollából, mely 1705 és 1710 között két kötetben *Traité de la Police* címmel jelent meg.⁶ Ducrocq (a modern szerzőkkel ellentétben) rámutat, hogy 1719-ben jelent meg a harmadik, és 1734-ben a negyedik kötet. (A szerző nevét De la Marre alakban adja meg.)⁷ Azonban ennek nyomán Franciaországban nem bontakozott ki jelentős tudományos iskola (legalábbis a franciák a *science de la police* irányzatának említésekor másra nem hivatkoznak),⁸ ez német földön történt. Megjegyzendő, hogy 1789-ig az *administration* vagy a *Verwaltung*-féle műszó ismeretlen volt, és a *police*-nak,⁹ vagy *Polizei*nek nevezett fogalom a belső köz-

⁶ Lásd általában a következő, francia nyelven német tanulmánykötetben megjelent contributiót: Georges LANGROD: „France” in Erk Volkmar HEYEN: *Die Geschichte der Verwaltungsrechtswissenschaft in Europa. Stand und Probleme der Forschung* (Frankfurt am Main: Klostermann 1982) 67–80.

⁷ Théophile DUCROCQ: *Cours de droit administratif et de législation française des finances avec introduction de droit constitutionnel et les principes du droit public* I–VII. (Paris: Fontemoing 1897–1905): A műre és a névalakra: DUCROCQ (7. lj.) I. IX. főszöveg és 3. lj. Maga Ducrocq így vélekedik Delamare munkájáról: „De la Marre, Châtelet királyi biztosa *Traité de la Police* című munkájának újdonságszámba menő voltaért 300.000 livre-t kapott a régentstől, mivel az elvitathatatlanul legteljesebb áttekintését adta a régi Franciaország közigazgatási törvényeinek. A régi jogi szabályozás rendszerének megkapó képét láthatjuk a műben, mely vállalkozik az emberi élet és az emberi munka hiábavaló fáradozásainak, visszaéléseinek, erőszakos csűrös-csavarásainak, azaz valamennyi megnyilvánulásának, továbbá a gazdasági élet összes jelenségeinek bemutatására.” DUCROCQ (7. lj.) I. IX.

⁸ A francia szakirodalomból: LANGROD (6. lj.) 69. főszöveg és 7. lj., itt az irányzatot, majd lábjegyzetben a szerzőt említi. Valamint: Pierre LÉGENDE: *Histoire de l'administration de 1750 à nos jours* (Paris: PUF 1968) lásd Delamare művének említésére a 10., nagy rendészeti összefoglaló műkénti említésére a 249. oldalt. Delamare személyének magyarországi ismeretéről tanúskodik: CONCHA Győző: *Politika II.* (Második kötet első fele); *Közigazgatástan* (Budapest: Grill 1905) 235; ill. EREKY István: *A modern magyar közigazgatás kialakulása* (Pécs: Szerző – Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó 1942) 15. Concha szerint Delamare az alábbi témákat vizsgálta műve tizenegy részében: vallás; közérkölcsök; egészség; élelmiszerek; közbéke és közbiztonság; közlekedés; tudományok és szabad művészetek; kereskedelem, kézművesség, mechanikus művészetek; cselédség; napszámosság; szegénység. Azaz a közrendészetről alkotott felfogás eléggé sajátos volt, ennek kibontakozását a német tudományosságban is jól nyomon követhetjük. Tehát nemcsak a *droit politique* terminus elsősége, hanem a *science de la police* kifejezés megjelenése is elsőként Franciaországhoz köthető.

⁹ Ducrocq maga a következőket írja az *administration*, valamint a *police* szó párhuzamáról: „Magában az elnevezésben rejlik a hiba. A XIX. század előtt hiába keresnők a *droit administratif* elnevezést. Ennek oka az, hogy a *droit administratif* csupán ebben a [XIX.] században jött létre. Kétségtelen, hogy bizonyos mértékig megfelelt napjaink *administration*jának a múltbeli szervezet-

igazgatást jelentette, mindazt, ami nem külügyi, hadügyi, pénzügyi, vagy igazságügyi igazgatás (bár ezekkel is foglalkoztak a francia és német szerzők). A németül *Kameralwissenschaft*, illetve *Kameralistik* vagy latin gyökerű alakban *Kameralia* néven ismert tudományt¹⁰ említették *Camera-* und *Polizeiwissenschaft* formában is.¹¹ Kimutatott tény azonban, hogy a porosz fejlődés hátterében francia hatás, mégpedig kifejezetten Delamare munkája állott. 1713-ban Frigyes Vilmos az igazságszolgáltatást, a hadügyeket, és a gazdasági ügyeket e kötet hatására választotta el a szorosabban értelmezett *politiatól*,¹² vagyis a rendészettől. Utóda, II. Frigyes 1742-ben francia hatásra választotta el a biztonsági rendészetet a jóléti rendészettől, és később ugyancsak francia hatásra szervezték meg a porosz ún. magas-rendészetet (politikai rendőrséget). Ausztriában 1730-tól a közigazgatás francia hatás alatti átszervezése volt érzékelhető. (Az 1741-es *Polizei-Ordnung* kibocsátásakor a fényűzésre [luxusadók] és kereskedelemre vonatkozó rendészeti alapelveket

rendszer a számos és mélyreható különbséggel együtt is. Mindezt nem illlették az *administration* névvel. A XVII. századi nyelvben *'la police'*-nak hívták, amint ezt tanúsítják a Colbert minisztersége idejéből származó levelezések és ügyiratok, valamint XIV. Lajos levelezése. Ugyanez a helyzet a XVIII. században. [...] A *police* szó és annak gondolatisága helyettesítette az *administration* szót és annak gondolatiságát, és különbséggel a *droit administratif*-nek kétségkívül méginkább megvan a maga rendeltetése (létoka).” Ducrocq (7. lj.) I. VIII–IX.

¹⁰ A kifejezés alapja a *camera*, a „szoba”, a hivatali helyiség volt.

¹¹ LÖRINCZ Lajos – NAGY Endre – SZAMEL Lajos: *A közigazgatás kutatásának tudományos irányzatai* (Budapest: KJK 1976) 237, 471. A főszövegbeli kifejezésből jön a Szamel Lajos által bevezetett kameralisztika és rendészettudomány elnevezés. Ilyen formában nevesíti az azonos című alfejezetben: LÖRINCZ Lajos: *A közigazgatás alapintézményei* (Budapest: HVG–Orac³2010) 24–25. Csizmadia Andor rendészet és kamerális igazgatást említ: Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig* (Budapest: Akadémiai 1976) 11. Rendészeti és kamerális tudományokra hivatkozik: JAKAB (2. lj.) 31–32. Csupán kameralisztikát említ: TEMESI István: „Kameralisztika” in SZAMEL Katalin (szerk.): *Közigazgatás-elmélet. Egyetemi jegyzet a mesterképzés számára* (Budapest: BCE–KIK 2010) 27–41; valamint: KALAS Tibor: „A közigazgatás-tudomány” (átd. TORMA András) in TORMA András (szerk.): *Közigazgatási jog I. Magyar közigazgatási jog általános rész I.* (Miskolc: ME ÁJK Államtudományi Intézet Közigazgatási Jogi Tanszék 2012) 87–103. Ugyanezt az elnevezést alkalmazza Takács Péter is: Takács Péter: „[Kameralisztika / Magyar kameralisztika alfejezetek] – Az államtan kezdetei Európában és a magyar államelméleti hagyomány 1500–1789” in RÁCZ Lajos (szerk.): *Magister Scientiae et Reipublicae. Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor tiszteletére 70. születésnapja alkalmából* (Pécs: Dialóg Campus 2011) 191–193. A *politico-cameralis* tudományok és a kameralisztika elnevezés közé egyenlőségelet tesz: FAZEKAS Marianna: „A politico-cameralis tudományok oktatásának 225 éve” in Takács Péter (szerk.): *A jogásképzés múltja, jelene és jövője. Ünnepi tanulmányok, konferencia-előadások, kerekasztal-beszélgetések* (Budapest: ELTE ÁJK 2003) 97–102. A *politilális és kamerális tudományokat, politico-cameralis tudományokat* említi, részben a korábbi forrásokra támaszkodva: ARCZT (5. lj.) 15. Ugyanakkor kameralizmust mond a közgazdasági elméletek történetének oktatásában iskolateremtő hazai szocialista közgazdász, akadémikus műve: MÁTYÁS Antal: „A kameralizmus” in MÁTYÁS Antal: *A korai közgazdaságtan története* (Budapest: Aula³1997) 15–16.

¹² A latin *politia* szó a görög *Politeia* (Πολιτεία) azaz állam szóból származik, amely egyben az állam (város), azaz *polis* (πόλις) alkotmányát jelentette. A *politia* szó jelentésmezeje azonban túlzottan is kitágult a reneszánsz korszak állambölcseleinek fogyatékos tudása miatt, akik bármiféle (nem egyházi) közcél megvalósítását e szóval jelölték. Ide tartozott a kormányzás és közigazgatás mellett az államrend és a jogalkotás is. Később ugyanezzel a szóval jelölték a külügyi, hadügyi és pénzügyi közigazgatást, továbbá az igazságszolgáltatást és a rendészetet. EREKY (8. lj.) 8.

francia és angol példára hivatkozva fektették le, mondván, hogy ezek miatt lettek gazdag és hatalmas államok.) II. Lipót Magyarországon francia hatásra szervezte meg a magas-rendészetet.¹³ Ausztriában Joseph von Sonnenfels hatására *Polizei-, Handlung-, und Finanz(wissenschaften)* néven is ismert¹⁴ (főként a korszak egyetemi oktatásában) az általa írt azonos című munka nyomán. A nevezéktant tovább bonyolítja, hogy a több tárgykört magában foglaló diszciplína latinos megnevezése *scientia politico-cameralis* volt, magyarul a tanszéket Politialis és Cameralis Tanszéknek nevezték, de a tudományszak megnevezése később kameralisztika vagy kameralizmus lett, az igazgatásra utaló elem nélkül.¹⁵ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy bár a kameralisztika többféle későbbi tudománynak volt ugyan a bölcsője, de ez a valóságban nagyrészt két későbbi tudományt foglalt magában: a közigazgatás-tudományt (közigazgatástant, vagy nálunk a Politika néven nevezett államtan, alkotmánytan, és közigazgatástan kevercséből felépülő tantárgyat),¹⁶ illetve a közgazdaságtant (politikai gazdaságtant). Egyértelművé kell tenni, hogy minket a közgazdaságtani elemek¹⁷ (a szűkebb értelemben vett kameralisztika¹⁸) ez esetben kevésbé érdekelnek, bennünket a *Polizeiwissenschaft/politia* készlet figyelemre. Ez ügyben azért kell ilyen nyers őszinteséggel fogalmazni, mert a

¹³ EREKY (8. lj.) 15–16.

¹⁴ Ebben a látásmódban világosan kitapintható a kereskedelemre és pénzügyekre történő utalás. A Sonnenfels-mű reprintje: JOSEPH SONNENFELS: *Grundsätze der Polizey, Handlung, und Finanz. Zu dem Leitfaden des politischen Studiums* (Wien: Kurzbeck 1786). Az 1786. évi ötödik *editio* Werner Ogris által szerkesztett kritikai szövegkiadásának hazai ismertetése: MEZEY BARNÁ: „A rendészet alapvetése (Joseph von Sonnenfels: Grundsätze der Polizey. Szerk.: Werner Ogris)” *Magyar Jog* 2004/11. 695–696.

¹⁵ Lásd mindezekre: SZANISZLÓ JÓZSEF: „A kameralisztika kora” in SZANISZLÓ JÓZSEF: *A közigazgatás-tudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog-és Államtudományi Karán 1777–1977 között I. Az ELTE Államigazgatási Tanszékének 200 éves jubileumára írta Szaniszló József* (Budapest: ELTE ÁJK Államigazgatási Jogi Tanszék 1977) 1–66.

¹⁶ Ennek egy része is közigazgatástan néven fut majd, azonban nem minden esetben azonosítható a Lorenz von Stein fémjelzte közigazgatástannal. Takács Péter szerint előbb alakult ki a *Polizeiwissenschaft* és azt egészítették ki gazdaságtani és pénzügyi ismeretekkel. Ezt én nem látom bizonyítottnak. Lásd TAKÁCS (11. lj.) 191. A félreértés abból az elmélettörténeti tényből adódhat, hogy a kameralisztika és a *Polizeiwissenschaft* elválasztása Németországban már 1717-ben (tehát még a katedratudománnyá emelkedés előtt) megtörtént. Erre: ARCZT (5. lj.) 18.

¹⁷ Ezek helyére, szerepére: MÁTYÁS (11. lj.) 15–16. A közgazdászok egy szóval sem említik, hogy itt nem csupán egy gazdasági irányzatról van szó. Azonban látni kell, hogy a kameralisztika és *Polizeiwissenschaft* inkább jobban gazdaság, mint igazgatás, bár jellemzi a két *entitást* az összetett előtudományok átláthatatlansága. Ugyanakkor tévednek azok is, akik csupán a francia Colbertizmus és az angol merkantilizmus valamiféle német változataként tekintenek rá, ugyanúgy, mint azok is, akik csupán „rendészet-tudományi”, vagy közigazgatástani jellegét emelik ki. Megjegyzendő, hogy az általános lexikonok, de a szaktudományok szintjén is, ma a közgazdasági vonalra utalás az erősebb. Vannak olyan kisebbségi vélemények is, amelyek csak a közigazgatástani elemeket hangsúlyozzák, például: WALTER CARL NORDEN: *Was bedeutet und wozu studiert man Verwaltungswissenschaft?* (Berlin: Heymann 1933) 1. Idézi: SZANISZLÓ (15. lj.) I. 111; ARCZT (5. lj.) 20. Utóbbi forrás helyesen mutat rá, hogy a hazai irodalomban Csizmadia hasonló véleménye olvasható ki.

¹⁸ Ezt mondhatnánk akár közgazdasági kameralisztikának is. De természetesen a kameralisztikában számos társadalomtudomány található olyan kérdéseket, amelyben önmaga előzményeit ismerheti fel: a politológia, a szociológia, a kriminológia művelőinek ilyen irányú, olykor anakronisztikus törekvésektől sem mentes visszavezetései kísérletei említhetők.

közigazgatási irányultságú kameralisztika-ismertetések nagy része a közigazgatási kameralisztika (vagy szűkebb értelemben vett kameralisztika) ismertetése (bár annak a közigazgatáshoz egyáltalán nincs köze).¹⁹ Világos az is, hogy e tanok esetében többről van szó, mint pusztá rendészettudományról.²⁰ Leginkább valamiféle közpolitikával (*public policy, politiques publiques*) rokonítható, melynek célja a belső rend felügyelet útján történő biztosítása (vitathatatlan, hogy gyakran rendészeti eszközökkel történik mindez).²¹ E kérdés megítélésekor²² figyelembe kell vennünk a tényt, hogy maga a modern értelemben vett közigazgatás tulajdonképpen a rendészeti igazgatásból (belügyi igazgatásból) fejlődött ki, kezdetben gyakorlatilag ide tartozott valamennyi szakigazgatási ágazat, majd a hadügy és pénzügy elkülönülése után kezdett a rendészeti igazgatás foglalkozni, de „belügyek” vagy egyéb megnevezéssel a mai napig a szakigazgatás tekintélyes része ide tartozik. Gyakorlatilag említhetnénk rendészeti igazgatási háttérű igazgatástudományt. Ugyanakkor Poroszország (és egyéb német tartományok) mellett erős volt a *Polizeiwissenschaft/politia* jelenléte Ausztriában, szórványo-

¹⁹ Nézetünk szerint Finer alappal hívja fel a figyelmet (az összefoglaló értelemben vett) kameralisztika összetett jellegére, amikor a „*cameralia* or *Staatswirtschaft*”-ot „the whole complex of administrative-cum-economic-cum-planning science”-nek nevezi. Herman FINER: *The Theory and Practice of Modern Government* (Westport: Greenwood 1970) 733. Hasonlóképpen jár el Gerloff is, aki a gyakorlati elemekre helyezi a hangsúlyt: „A kameralisztikatudomány [...] az állami gyakorlat (praxis) és a gyakorlati politika tana.” in Wolfgang A. GERLOFF: *Staatstheorie und Staatspraxis des kameralistischen Verwaltungsstaates* (Breslau: Marcus 1937) 35.

²⁰ A *Polizeiwissenschaft* a rendészettudománnyal azonos a következő szerzők adott műveiben: SZAMEL Lajos: *A magyar közigazgatástudomány* (Budapest: MTA Igazgatástudományi Bizottsága Közigazgatástudományi Szekció 1974); SZAMEL Lajos: *A magyar közigazgatástudomány* (Budapest: KJK 1977); LÓRINCZ (11. lj.); CSIZMADIA (11. lj.). A különbségre felhívja a figyelmet: SZANISZLÓ (15. lj.), ARCZT (5. lj.), TEMESI (11. lj.). (Azonban Szaniszló a különbségre történő rámutatás mellett, ha olykor időzőjelel is, de használja a rendészettudomány szót.) Nem foglal állást: JAKAB (2. lj.), TAKÁCS (11. lj.).

²¹ Erre utal az a tény is, hogy a korabeli németséggel *Baupolizei* és *Gewerbepolizei* néven ismert szakigazgatási ágak ma *Bauaufsicht* és *Gewerbeaufsicht* néven ismertek, míg a *Marktpolizei* és *Ausländerpolizei* meggyökeresedett. Ha a magyar ekvivalenseket nézzük, akkor a *Bauaufsicht* magyarul használatos építésfelügyeletként és építésrendészetként, és a *Gewerbeaufsicht* szintén iparfelügyelet (bár él az iparrendészet is), míg a *Marktpolizei* és *Ausländerpolizei* esete eltérő. Az elsőre szigorúan a piacfelügyelet, a másodikra szigorúan idegenrendészet használatos.

²² Véleményünk több ponton egyezik Temesiével: „A kameralisták szerint a *Polizei* (*Polizey*) az igazgatást jelenti, és így a *Polizeiwissenschaft* az igazgatás tudományát, azzal, hogy a kameralisztika még a gazdálkodástudományt és a pénzügyi tudományt is magában foglalja. Mások értelmezésében egyébként a *Polizey* az általános közérdek, a közjó, a közboldogság előmozdítására szolgáló uralkodói jogokat és kötelezettségeket, ill. intézkedéseket jelentette. Ez az értelmezés gyakorlatilag elvezet minket ahhoz, amit a magyarban úgy nevezünk, hogy politika. Vagyis mit kell tenni ahhoz, hogy a nép boldogulását elősegítsük? Ez esetben természetesen már nem állapotról, hanem cselekvésről, tevékenységről van szó. A *Polizey* lényege ebben rejlik: tenni, vagyis igazgatni. Ebből a megközelítésből a kameralisztika tulajdonképpen közigazgatás-tudomány. Több mint rendészet, bár az is benne foglaltatik. A rendészet, mint az igazgatástudomány része, egy idő után túlsúlyba kerül. Másképp fogalmazva, a közigazgatás-tudományon belül bizonyos időpontban és helyszínen a rendészeti elem jutott túlsúlyba. Innen, a *Polizei* többől és a *Polizeiwissenschaft*-ből származik a rendőrállam kifejezés is, amelyet németül *Polizeistaat*-nak (rendőrállamnak) mondanak, szembeállítva azt a későbbi *Rechtsstaat*-tal (jogállam).” TEMESI (11. lj.) 40–41.

sabb Lengyelországban,²³ Magyarországon, de említhetjük Csehországra,²⁴ vagy Horvátországra,²⁵ mi több, Svédországra²⁶ tett hatásait is (míg Svájcban vagy Hollandiában jószerével ismeretlen maradt). Tárgyunkat időbelileg a 18. század első harmada és a 19. század közepe közé szokás helyezni.²⁷ Feldolgozásába a

²³ A legfőbb művelője Gotfryd Lengnich gdanski jogtudós volt, aki a hallei egyetemen nyerte el jogi iskoláztatását. A lengyel problémákra lásd Tadeusz MACIEJEWSKI: *Historia administracji* (Warszawa: C. H. Beck 2006).

²⁴ A cseh közigazgatás-tudományt zömmel anyanyelvükön németajkú tudósok művelték kezdetben. Sonnenfels csehországi hatásaihoz: Jiří KLABOUCH: *Osvícenské právní nauky v českých zemích* (Praha: Československé akademie věd 1958) 295.

²⁵ A horvát kameralisztikára: Eugen PUSIĆ: „Politiko-kameralne nauke a 18-om stoljecu” *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 1976/3–4. 1–10. Lásd még: PECZE Ferenc: „A hajdani Jus Publicum és Jus Administrationis Croatico–Hungaricum a horvát egyetemtörténeti irodalomban” *Jogtudományi Közlöny* 2000/7–8. 264–270, lásd különösen 266; „A pesti jogi karon ugyanazt a Politico-Cameralis Tanszéket állítják fel, amelynek anyagát a bécsi, a zágrábi, vagy a varazsdi rokonintézetekben is oktatták.” Sonnenfels horvát (és délszláv) hatásaihoz: Dragaš DENKOVIĆ: „Razvoj nastave upravnog prava” *Univerzitet danas* 1967/1. 46–56, lásd a 49. lapon irtakat.

²⁶ Erre: ARCZT (5. lj.) 14.

²⁷ Szaniszló utal arra, hogy a kameralisztikát a német fejedelemségekben a hallei egyetem és az odera-frankfurti egyetem kebelében tanszék felállításával 1727-ben vezette be Frigyes Vilmos porosz király egyetemi tantárgyként (már művelték korábban is). Érdemes e tényre néhány forrást figyelembe vennünk. Finer erről a következőket írja: „1727-ben Frigyes Vilmos kameralisztikai egyetemi professzori álláshelyeket létesített Halléban és Odera Frankfurtban 'a mezőgazdaság és a rendészettudomány, valamint a hivatalokkal és a beosztásokkal kapcsolatos alapelvek tanulmányozása, valamint a közigazgatás hatékonyabbá tétele, és a városok igazgatásának javítása céljából.” FINER (19. lj.) 733. Hasonló szövegezéssel: Edgar Norman GLADDEN: *A History of Public Administration I. From Earliest Times to the Eleventh Century. II. From the Eleventh Century to Present Days* (London: Frank Cass 1972) II. 172. A porosz modell hatásaira: „A porosz közigazgatási modell igen jelentős hatással volt Európára.” Az idézetért lásd Jos C. N. RAADSCHELDERS: *Handbook of Administrative History* (London – New Brunswick: Transaction Publishers 1997) 21.

Magyarországon 1769. október 21-én állították fel a *Politialis és Cameralis Tanszéket*. Szaniszló és Arczt, valamint Temesi is jelzi, hogy az 1727 előtti szerzőket régi kameralistáknak, az 1727 utáni szerzőket új kameralistáknak nevezzük. Erre: SZANISZLÓ (15. lj.) I. 39; ARCZT (5. lj.) 14–16; valamint TEMESI (11. lj.) 35. A korai és kései kameralisták elválasztására az egyik legkorábbi hazai utalás: LOVÁSZ János: „A kameralisták szerepe az abszolút monarchiában” *Jogtudományi Közlöny* 1976/2. 93–97. A záró időpontot mintegy *terminus ad quem*ként azért helyezhetjük 1850-re, mert Magyarországon ekkor jött létre az első önálló közigazgatási tanszék. Erre: JAKAB (2. lj.) 31. Récsi Emil, az első magyar közigazgatás-tudósok egyike 1850. február 18-án kezdte meg előadásait és 1852-ben lett rendes tanár. Erre: SZANISZLÓ (15. lj.) I. 152. Az sem érdektelen, hogyha számba vesszük, hol oktatták a diszciplínát időrendi sorrendben: Halle (1727) és Frankfurt Oder (1727) mellett Rinteln (1734), Lipcse (1742), Braunschweig (1745), Bécs (1752), Milánó (1754), Nápoly (1754), Mecklenburg (1760), Göttingen (1761), Erfurt (1763), Nagyszombat (1769), Varazsd (1769), Zágráb (1772/1773), Giessen (1777) jön szóba. De folyt ilyen jellegű képzés Prágában, Gdanskban, Grazban, Innsbruckban és Uppsalában is. A felsorolás alapja: ARCZT (5. lj.) 14 (cseh, lengyel és horvát utalások nélkül, a hazai oktatást sem említve). A horvát (különösen a varazsdi) kameralisztika oktatásáról lásd Mirko ANDROIĆ – Vladimir BAYER – Eugen PUSIĆ – Slobodan ŠTAMPAR: *Varaždin u XVIII stoljecu i političko-kameralnij studij* (Zagreb – Varaždin: Historijski arhiv u Varaždinu 1972) 180. Továbbá: PUSIĆ (25. lj.) 1–3, valamint PECZE (25. lj.) 266 utal rá, hogy a varazsdi *politico-cameralis* felsőoktatási intézmény zágrábi akadémiába történő betagozása készítette elő a helyi jogi kar kiépítését, szerepet adva a *jus administrationis* oktatásának egyebek mellett. A Grazban, továbbá Innsbruckban, valamint Prágában folyó oktatásra egy igen ritka forrás: PAULER Tivadar: *A Budapesti magyar királyi Tudományegyetem története* I. kötet I. füzet. *Bevezetés: a nagyszombati érseki egyetem. Az egyetem újjáalakítása* (Budapest: Magyar Királyi Egyetem 1880) 91. 1. lj.

német tudományosság²⁸ mellé felzárkózott az angolszász²⁹ és francia tudomány³⁰ is. A kameralisztikai irodalom bibliográfiája³¹ mintegy tizennégyezer (elsődleges irodalomba eső) tételt sorol fel. Ennek nagyjából az egyharmad része tartozik a *Polizeiwissenschaft/politia* tárgykörébe.³² Azonban figyelembe kell venni, hogy a korszakban számosan (tömegesen) írtak az egyetemeken e körbe eső doktori értekezést vagy vizsgatézist.

Világossá kell tenni azt is, hogy a kameralisták (azaz a *Polizeiwissenschaft/politia* művelői) közül Magyarországon csupán az osztrák kameralisztika, abból is főként Joseph von Sonnenfels munkássága hatott. Így a továbbiakban csak Sonnenfels tanaival foglalkozunk.

A kameralisztika és *Polizeiwissenschaft* a gazdasági és pénzügyi rész kiszakadásával és külön tudománnyá válásával átmenetet jelentett a Lorenz von Stein nevével fémjelezhető közigazgatástan felé.³³

1.2. SONNENFELS, MINT AZ OSZTRÁK KAMERALISZTIKA KÉPVISELŐJE

Joseph von Sonnenfels említhető meg a kameralisztika és *Polizeiwissenschaft* tudományának képviselői közül olyanképp, mint akinek a hatásával számolnunk kell Magyarországon.³⁴

A peregrinatio academica keretei között főként a bécsi egyetem és talán még Göttingen transzfer-hatása érdemel említést.

²⁸ Itt csak a szűkebb tárgykörre vonatkozó legjelentősebb munkát említjük: GERLOFF (19. l.).

²⁹ Három jelentős munka: FINER (19. l.); Albion Woodbury SMALL: *The Cameralists. Pioneers of German Social Polity* (New York: [k. n.] 1969); André WAKEFIELD: *The disordered policy state. German Cameralism as Science and Practice* (Chicago: Chicago University Press 2009).

³⁰ Guillaume GARNER: *Etat, économie, et territoire en Allemagne. L'espace dans la caméralisme et l'économie politique 1740–1820* (Paris: École des hautes études et sciences sociales 2006); Frédéric AUDREN – Pascale LABORIER – Paolo NAPOLI – Jacob VOGEL (szerk.): *Les sciences camérales. Activités pratiques et histoires des dispositifs publics* (Paris: PUF 2011). A kameralisztikával szemben más utat járt be Franciaország, erre: LÉGENDE (8. l.) 13, 22, mindkét helyen a *Science camérale* német, ill. idegen jellegét hangsúlyozza, amely Franciaországban alig volt jelen.

³¹ Magdalene HUMPERT: *Bibliographie der Kameralwissenschaften* (Köln: Karl Schroeder 1937).

³² Erre lásd HUMPERT (31. l.) 607–955. A jelentősebb témákat illetően a kereskedelmi és pénzügyi tárgykör mellett említ még bank- és tőzsdei kérdéseket. Ennek fényében túlzónak tűnik Takács Péter azon álláspontja, amely a gazdasági ismeretekkel szemben a kameralisztikán belül elsődlegességet tulajdonít a *Polizeiwissenschaft*nak, és kiegészítő jelleget a közgazdasági és pénzügyi ismereteknek, mi több, a kameralisztikát a políciatudomány kiterjesztésének tartja. Lásd TAKÁCS (11. l.) 191.

³³ Vélekedésünk megegyezik erre vonatkozóan az alábbi szakirodalomban képviselt nézetekkel: SZANISZLÓ (15. l.) I. 55. Hogy ez mennyire világosan ment végbe, arra pont Sonnenfels munkássága lesz a bizonyíték.

³⁴ Sonnenfels hazai államtudományi hatásainak feldolgozására lásd FALLENBÜCHL Zoltán: „Ungarische Staatswissenschaft und Beamtenausbildung im 18. Jahrhundert” in Erk Volkmar HEYEN (szerk.): *Wissenschaft und Recht der Verwaltung seit dem Ancien Régime* (Berlin: Kolstermann 1984) 213–232; www.books.google.hu/books?isbn=3465016297.

1.3. SONNENFELS ÉS A *POLIZEIWISSENSCHAFT*

Joseph von Sonnenfels (1732–1817) 1755 és 1758 között a bécsi egyetem jogi karán tanult. 1763-ban a kameralisztika és *Polizeiwissenschaft* (legelső kinevezett ausztriai) professzora volt Bécsben, ekkor még a bölcsészkaron, mert a tárgyat kezdetben az etika részeként oktatták.³⁵ 1771-től az ő elvi megfontolásai alapján oktatják e tudományokat valamennyi Habsburgok uralta területen.³⁶

Fő műve a korábban már említett *Grundsätze der Polizey, Handlung, und Finanz. Zu dem Leitfaden des politischen Studiums I–III.* (1765–1776),³⁷ ennek latin fordítását a magyar Beke Farkas készítette el.³⁸

Általánosságban megállapítható, hogy Sonnenfelsre is hatott a felvilágosult abszolutizmus. A kameralisztika és *Polizeiwissenschaft* körében mestere, Johann Heinrich Gottlob von Justi³⁹ hatott rá leginkább, ugyanakkor számos (kortárs) francia (Id. Mirabeau, Montesquieu, Rousseau) és korábbi angol (John Locke) szerző hatásai érhetőek tetten műveiben.⁴⁰ A számos eredeti nyelvű francia és angol idézet (a latin és német mellett) alapozta meg az összehasonlító jelleget. Mivel a kameralisztika és *Polizeiwissenschaft* alapvetően természetjogi alapozással (Puffendorf,

³⁵ A kameralisztika és *Polizeywissenschaft* filozófiai alapozású volt, később annak ellenében (de paradox módon az etika keretében oktatva valamelyest annak részeként) határozta meg, továbbá az új stúdium ekkor még nem nyerte el a helyét. A *Polizeywissenschaft* művelői gyakran utalnak természetjogász szerzőkre, akik jogfilozófusok voltak. Erre Szaniszló is világosan utal: „[A] kameralisták műveik alapvetésénél a természetjogból indultak ki.” SZANISZLÓ (15. l.) I. 84.

³⁶ Franz MUNCKER: „Joseph von Sonnenfels” in Rochus von LILIENKRON (szerk.): *Allgemeine Deutsche Biografie XXXIV.* (Leipzig: Duncker und Humblot 1892) 629; www.deutsche-biographie.de/pnd118615610.html?anchor=adb; Simon KARSTENS: *Lehrer – Schriftsteller – Staatsreformer. Die Karriere des Joseph von Sonnenfels (1733–1817)* (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs) Bd. 106. (Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2011). További lényeges forrás: Helmut REINALTER: *Joseph von Sonnenfels* (Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1988).

³⁷ Ötödik kiadása 1786-ban, nyolcadik kiadása 1819-ben jelent meg. Egyes kiadások említése: KARSTENS (36. l.) 497. A főszerzőben továbbiakban *Grundsätze* formában utalunk a műre.

³⁸ JOSEPH SONNENFELS: *Principia politiae, commercii, et rei aerariae, E. germanicis lucubrationibus ... latine reddita a Wolfgango Beke I–III.* [ford. BEKE Farkas] (Pozsony: Belnay 1807–1808 ?1823). Arczt Gyurkovics Ferencnek tulajdonítja Sonnenfels művének latinra és magyarra történt lefordítását, ez elképzelhető, de nyomtatott művek között ilyet nem találtunk, az OSZK Kézirattára sem ismer ilyen műveket. Vö. ARCZT (5. l.) 38, 43. Előbbi a magyar nyelvű, utóbbi a magyar és a latin nyelvű fordítást említi, holott Szaniszló világossá teszi, hogy Gyurkovics egyik munkát sem végezte el [SZANISZLÓ (15. l.) I. 92.]. Takács Péter Sax esetében említ Sonnenfelsből készült magyar kivonatokat [TAKÁCS (11. l.) 194.], ezek forrása vélhetően SZANISZLÓ (15. l.) I. 92–93. A Szaniszló által idézett cím pontosított bibliográfiai leírása: JOSEPH SONNENFELS: *Summaria institutionum politicarum adumbratio. Excerpta e principis politiae, commerciorum, et rei aerariae* [ford. Sax Mihály] (Buda: Magyar Királyi Egyetem 1808). Beke Farkas fordítását, amely egy esztendővel részben megelőzte Sax Mihály latin kivonatait, tehát sem Szaniszló, sem Arczt, sem Takács nem említi. Beke előbb a kassai jogakadémián, majd 1807–1808-tól a nagyváradi jogakadémián lett tanár. Sax előbb a pécsi jogakadémián, majd a győri jogakadémián is tevékenykedett, a pesti egyetemen később lett a kameralisztikai tárgyak oktatója. Azaz két kolléga közel egyidejűleg *latinizálta* ugyanazt a német alapművet (Sax kivonatolta, Beke gyakorlatilag egészében lefordította).

³⁹ Justi tevékenységéről: GERLOFF (19. l.) 42–50.

⁴⁰ MUNCKER (36. l.) 629–630.

Thomasius, Wolff) indult,⁴¹ ezért a régebbi (olykor ókori), de kortárs szerzőkre vonatkozó hivatkozások gyakran szegélyezik az ilyen műveket, igaz ez Sonnenfels egyébként a tárgykör egészét kifejtő alapkönyvének *Polizeiwissenschaft* tárgyú kötetére is.⁴²

Small, aki az általunk vizsgált másodlagos szakirodalomban egyedülként foglalkozik Sonnenfels fő művével elemzően,⁴³ kiemeli Sonnenfels tevékenységének kései jellegét, valamint a könyv fontosságát az életműben.⁴⁴ Néhány, az 1786. évi ötödik kiadásban felfedezhető jel azonban utal a *Polizeiwissenschaft* és a felvilágosodás találkozásából eredő változások kezdeteire.⁴⁵ Justival összevetve Sonnenfelst a modernista irány követőjének tartja (modernebb helyesírás, szebb tipográfia, Justiénál kevésbé mechanikus stílus), ugyanakkor nem kíván a két szerző vonatkozásában intellektuális rangsorba állítást alkalmazni.⁴⁶

A *Grundsätze* első kötetének (*Polizei*)⁴⁷ 1786. évi német nyelvű kiadása ötszázötvenkét oldalt, oldalanként átlagosan százhuszonöt szót tartalmaz, és négyszázharminckét szakaszra (§) oszlik,⁴⁸ ezzel szemben a magyarországi latin fordítás második kiadása háromszáznegyvenkét oldal, melyet egy hat oldalas bevezető előz meg (fordítói előszó és szerzői előszó).

Érdekes a mű bevezetéséből kivilágló filozófiai emberkép: az elszigetelt emberi lény, aki nincsen már természetes állapotában, állandó elhagyatottságban van, és érzékeli hiányosságait. Ugyanakkor társulni akar a magához hasonlókkal (*Vergesellschaftung mit seines Gleichen*). Sonnenfels utal rá, hogy az elszigetelt emberi lény képe csak afféle elméleti elvonatkoztatás, hiszen az ember folytonosan társadalomban él, és Fergusonra utalva, ettől különböző lehetőséget csak akkor tud elképzelni, hogyha egy, a vadonban egyedül élő embert egy vadállat zsákmányul ejt. Mindezzel együtt ma már az ember természetes állapota, hogy társadalomban él, mely az otthon, a házastárs stb. szavakkal jellemezhető.⁴⁹

⁴¹ Arczt mutat rá arra a tényre, hogy Sonnenfels egyetemi tanári kinevezése a Bécsben akkor létrehozott kameralisztikai tanszékre olyan módon történt, hogy a kameralisztika és *Polizeiwissenschaft* a filozófia ellenében lett meghatározva, és az intézkedés a hétéves háborút követően a népjólét emelését célozta. Erre: ARCZT (5. lj.) 14. (Ehhez lásd a korábbiakban a tárgyról írtakat is.)

⁴² Lásd SONNENFELS (38. lj.) 1807–1808. Az I. kötet a *Polizeiwissenschaft*; a II. kötet a *Handlung*, a III. kötet a *Finanz* tárgykörével foglalkozik. A német nyelvű verzió 1786. évi ötödik kiadás vonatkozásában is jelzi e tény: SMALL (29. lj.) 486.

⁴³ FINER (19. lj.) 1909-ből datált nagy kézikönyvének reprintje nem is említi Sonnenfelset, GERLOFF (19. lj.) pedig nem bocsátkozik részletes elemzésbe, ahogyan KARSTEN (36. lj.) sem.

⁴⁴ „A célkitűzésünk szempontjából legjelentősebb vizsgálandó munka a 18. század végének kameralisztikájáról szóló három kötetes *Grundsätze der Polizey, Handlung, und Finanz*.” SMALL (29. lj.) 486.

⁴⁵ SMALL (29. lj.) 486–487 kiemeli pl. az alcím jelentőségét („*Zu dem Leitfaden des politischen Studiums*”), valamint, hogy e kiadásban Montesquieu arcmása a címkép. Arczt a Sonnenfelset a francia forradalom eszméjének terjesztőjeként láttató vádak körében utal a címképre: ARCZT (5. lj.) 167.

⁴⁶ SMALL (29. lj.) 486–487.

⁴⁷ A *Polizei* című kötetre a továbbiakban a főszövegben a *Grundsätze* szóval utalunk. Tehát ha a fő műre, vagy a fő mű más kötetére történik a főszövegbeli utalás, azt külön jelezzük.

⁴⁸ SMALL (29. lj.) 488.

⁴⁹ Az érveléshez lásd SMALL (29. lj.) 488–489, 489. 1. lj.

Sonnenfels saját nézeteit illetően ki kell emelnünk néhány jelentősebb fogalmat. Gerloff szerint Sonnenfels a *kameralistische Verwaltungsstaat* teoretikusa.⁵⁰ Hogy Sonnenfelst megérthessük, foglalkoznunk kell a *kameralistische Verwaltungsstaat* fogalmával, amelyet kameralista igazgatási államként lehetne jellemezni jobb híján. A korszak államtudományával kapcsolatosan használja Otto Mayer a *Justizrecht*, a bírói/igazságszolgáltatási jog fogalmát.⁵¹ A *kameralistische Verwaltungsstaat*-ról mondja Lorenz von Stein egy paradoxonnal, hogy „Kényszerintézkedés a nép üdvére.”⁵² Sonnenfels ezzel kapcsolatban a társadalmat jellemző (népesség)növekedés (*Vergrößerung der Gesellschaft*) miatti intézkedések fontosságát említi.⁵³

Jelentősek még a rendészetre vonatkozó nézetei. Szerinte a rendőrség: „köteles pontosan tájékozódni valamennyi (társadalmi) rend és közület (község) erejéről, hogy e tájékozottság birtokában, ha bármelyik ezek közül gyanús nagyságra tenne szert, képes legyen azt a körülményeknek megfelelő korlátok közé visszaszorítani.”⁵⁴

Valamint olvashatunk még az alábbiakról a céhek, a rendőrparancsnokok és a nép viszonylatában: „[A rendőrségnek] a dolgozó néprétegek egészét egyszerűen figyelmen kívül kell hagyni, és úgy fognak engedelmeskedni, mint a kezes bárányok.”⁵⁵ Ez a legkevésbé sem demokratikus hozzáállást tükröz, bár nem ez a mű tipikus hangneme.

Sonnenfels a *Polizeiwissenschaft* hagyományainak megfelelően (mesteréhez, Justihoz hasonlóan) ellenezte a fényűző életmódot (*Luxuspolizei*), így a keresztlőkön, lakodalmakon, temetéseken fellépő túlzások ellen kormányzati beavatkozást követelt erkölcsrendészeti bizottságok (*Sittenkommissionen*) formájában, és ezek kiküldetését és vizsgálódását látta volna helyesnek.⁵⁶

A későbbiekben a mű Hobbes, Locke, Rousseau nézeteire⁵⁷ is hivatkozik, számos más szerző mellett (Justi, Montesquieu, Stewart stb.).

Mindemellett Sonnenfels világossá teszi, hogy az állam belső biztonsága maga a *Polizeiwissenschaft*, és a *Polizei* és a törvényhozás (*Gesetzgebung*) szavak azonos értelműek.⁵⁸

Fontos beszélnünk Sonnenfels egy művéről, mely a *Polizeiwissenschaft* és a közigazgatás közötti kapcsolat hiányzó láncszeme. E munkáját az általunk ismert külhoni és hazai szakirodalom (a *Grundsätze*-vel ellentétben) nem ismereti. A mű azért nagyon fontos, mert rácáfolni látszik azokra, akik kétkednek a

⁵⁰ GERLOFF (19. lj.) 43.

⁵¹ OTTO MAYER: *Deutsches Verwaltungsrecht I.* (München: Duncker und Humblot 1914–1917) 45. (Első kiadása Lipcsében, 1895-ben jelent meg).

⁵² LORENZ VON STEIN: *Die Verwaltungslehre II.* (Stuttgart: Cotta 1866) 20. Idézi: GERLOFF (19. lj.) 108. 16. lj.

⁵³ SONNENFELS (14. lj.) I. 26. §; GERLOFF (19. lj.) 43. 111. lj.

⁵⁴ Lásd SONNENFELS (14. lj.) I. 48. §, idézi: GERLOFF (19. lj.) 49, magyarul idézi: SZANISZLÓ (15. lj.) 1977 I. 51 (aki tehát a szöveg fordítója).

⁵⁵ SONNENFELS (14. lj.) I. 58. §, idézi GERLOFF (19. lj.) 49.

⁵⁶ E kérdésre lásd SZANISZLÓ (15. lj.) I. 50.

⁵⁷ E tényre utal: SMALL (29. lj.) 492.

⁵⁸ Small Sonnenfels szövegét idézve állítja: „Az állam belső biztonsága, ezt jelenti a *die Polizeiwissenschaft*.” „Tehát a *Polizey* és a *Gesetzgebung* [az igazgatás és a jogalkotás] ugyanazt jelenti.” Mindezekre lásd SMALL (29. lj.) 505.

Polizeiwissenschaft és a közigazgatás közötti kapcsolatot illetően.⁵⁹ Ugyanis ez a munka,⁶⁰ melyet röviden a *Handbuch der inneren Staatsverwaltung* rövidítéseként *Handbuch* formában fogunk a főszövegben hivatkozni, tartalmazza a „első államigazgatás”, azaz a beligazgatás, belügyi igazgatás kifejezést (az *inner* belügyet is jelent), mint címbeli vezérszót (*inneren Staatsverwaltung*). A cím magyarul *A belügyi államigazgatás kézikönyve, tekintettel korunk körülményeire és felfogására* formában adható vissza. Az ajánlás szövegében a szerző ügyesen von párhuzamot az osztrák tartományok szívében tanyázó ellenséges seregek (*feindlichen Heere in das Herz der österreichischen Staaten*), valamint az osztrák alattvalók szíve között (*in das Herz der österreichischen Unterthanen*), mely érzelmekkel telik meg a felség iránt, akinek a könyvet szerzője ajánlotta.⁶¹ Később úgy fogalmaz, hogy a *Handbuch* a *Grundsätze* átdolgozása (*Umarbeitung*).⁶² Ez egy nagyon fontos tény. A fogalomhasználat megváltozik, a *Polizeiwissenschaft* helyét mindinkább a közigazgatás foglalja el. Ugyan a címadásban érzékeltetett változás a műben kevésbé tükröződik vissza, azonban mindez bizonyítja, hogy a szemlélet már Sonnenfels életében megváltozott.

2. A POLIZEIWISSENSCHAFT MAGYARORSZÁGI MŰVELÉSÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐJE

A kameralisztika és *Polizeiwissenschaft* magyarországi művelésének szerepe és súlya akkor válik nyilvánvalóvá, ha világossá tesszük, hogy a 18. századra Magyarország akkor is lemaradt az egyetemi képzésben más országokkal összevetve, ha ezt a hiányosságot a *peregrinatio academica* intézménye a kora középkortól

⁵⁹ „A kameralisztika lényege a XVII–XVIII. században olyan elvek és módszerek kidolgozása volt, amelyek alkalmazásával az adott uralkodó gyarapíthatta az államkincstárt és ezzel együtt uralkodói hatalmát. A kameralisztikára vonatkozó tényekből azonban következik, hogy a kameralisták általában egy adott állam viszonyaival foglalkoztak, szerepük szorosan kötődött az abszolút államok konkrét gyakorlati igazgatásához. A XVIII. század végén jelentkezik csak először Sonnenfelsnél, hogy nézeteit általános köntösbe igyekszik feltüntetni. Ezért a mai közigazgatás-tudományban általános az az álláspont, amely szerint a kameralisztika nem tekinthető a közigazgatás-tudomány kezdeti szakaszának.” KALAS Tibor: *A közigazgatás-tudomány* [átd. TORMA András] in BODNÁR Norbert – CZÉKMANN Zsolt – KALAS Tibor – NYITRAI Péter – TORMA András: *Közigazgatási jog I. Magyar közigazgatási jog általános rész I.* [szerk. TORMA András] (Miskolc: Miskolci Egyetem ÁJK Államtudományi Intézet Közigazgatási Jogi Tanszék 2012) 89. Ezzel szemben mi, ha nem is egzakt módon, de mégis érzékelhetőnek véljük, hogy a közigazgatási jog, de még inkább a közigazgatástan bölcsője a *Polizeiwissenschaft* körében keresendő. Erre Sonnenfels kötete határozatlan tartalmával ellentétben álló világos címadása mellett is ékes bizonyíték. (Egyebekben nem tűnik általánosnak még a hazai szakirodalomban sem az az álláspont, hogy ne a kameralisztika [Polizeiwissenschaft] lenne a közigazgatás-tudomány kezdeti szakasza.)

⁶⁰ JOSEPH SONNENFELS: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung mit Rücksicht auf die Umstände und Begriffe der Zeit I. Allgemeine Einleitung – Theil der Staatspolizey* (Wien: Camesina 1798).

⁶¹ SONNENFELS (60. l.) VI–VII.

⁶² „A most megjelent *Handbuch der inneren Staatsverwaltung* (A belügyi közigazgatás kézikönyve) a *Grundsätze der politischen Wissenschaften* (Az államtudományok alaptételei) átdolgozása.” SONNENFELS (60. l.) XII.

kezdve képes volt részlegesen pótolni. Az első nagyobb jelentőségű állandó hazai egyetem, a nagyszombati *universitas* 1635-ben alapított, és a jogi képzést 1667-ben kezdte meg az intézmény. Mivel kezdetben a jogi előadásokra csupán naponta két negyedórás blokkot engedélyeztek,⁶³ így ellentétben a filozófiával és a teológiával, az egyetem nagyszombati korszakában 1770 előtt jogból doktorátust csupán heten, 1770 és 1777 között nyolcan szereztek (heten mindkét jogból, egyikük kánonjogból szerezte a fokozatot), zömmel a későbbi oktatók (a jogból baccalaureusi és magisteri cím nem volt szerezhető). Egyebekben a hallgatók közül a jogászok voltak a legkevesebben.⁶⁴

Ezek a körülmények eleve mutatják, hogy túl nagy igény nem volt a tárgy művelésére. Ugyanakkor nem valamiféle egyszerű (önkéntes) átvételről van szó, mint korábban olvashattuk, hiszen 1769-ben Mária Terézia rendelte el a *Politico-cameralis* Tanszék felállítását, Magyarországon ez még az egyetem nagyszombati korszakában történt. Ugyanakkor nem mondható oktrojációnak sem, mivel a beavatkozás nem volt megszállással járó (fegyveres), vagy nyomásgyakorlás-szerűen erőszakolt. Azonban mégis érezhetően a kényszerű átvétel egy tipikus példájával találkozhatunk (nem váltott ki tiltakozást a tárgy oktatása). A tanszék történetét különösebben ismertetni nem kívánjuk.⁶⁵ A tárgy hazai művelőivel⁶⁶ kap-

⁶³ Azonban ez a szerény mennyiség fokozatosan növekedett, 1760-ig naponta három óranegyed, azután napi egy óra fordítotott. A csekély volumet jelzi, hogy ebben az időszakban a kánonjog, a római jog, és a hazai jog (*ius patrium*) egy-egy tanára alkotta a professzori kart, akik a törvénykönyvek rendjében haladva diktálták az anyagot, de volt lehetőség gyakorlati tudásszerzésre (*patvaria*). Később a magyar jog tanszékeinek számát a 18. század elején kettőre emelték. Lásd PAULER Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez* (Budapest: MTA 1878) 2–3.

⁶⁴ BOGNÁR Krisztina – KISS József Mihály – VARGA Júlia: *A nagyszombati egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777* (Budapest: ELTE Levéltára 2002) 81. Arra, hogy a jogászok alkották a legkisebb hallgatói csoportot a nagyszombati korszakban: uo. 82. Az 1770 előtti kor alacsony száma adatai nem megbízhatóak, mert egy elbocsátott jogtanár, Székely Miklós, aki 1756-ban lett a hazai jog tanára, és előadásaira hanyagul készült csupán, amikor ezért megfosztották professzori címétől, az egyetem régi protokollumát, melyben az *universitas*ra vonatkozó főbb eseményeket vezette, magához vette (ez soha többé nem került meg), továbbá a matrikulát sajnálatosan oly mértékben megrongálta, hogy a visszafordíthatatlan állagsérelem miatt a forrás örökre elveszett számunkra. Megsemmisítette az egyetem pecsétjét is. Az új anyakönyvet 1761-től vezették. A szégyenletes eseményre lásd PAULER (27. l.) 34; ECKHART Ferenc: *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935* (Budapest: Magyar Királyi Egyetem 1936) 22–23. oldalakon irtakat. A BOGNÁR–KISS–VARGA (24. o.) úgy tartja, hogy a joghallgatók olyan kevesen voltak, hogy a régi anyakönyvbe be sem jegyezték őket. Pauler 1761 után is csupán kis számú, 1767-ben 1, 1768-ban 9, 1769-ben (a *politico-cameralis* tudományok oktatásának elrendelésekor) 1 joghallgató bejegyzéséről tudósít, mondván, hogy a nagyobb számú beiktatások 1770-ben kezdődtek meg (még Nagyszombatban). Vö. PAULER (27. l.) 34. 1. l.

⁶⁵ Ilyen irányú feldolgozások: SZANISZLÓ (15. l.) I. 57–113; továbbá: ARCZT (5. l.) 24–60.

⁶⁶ Kezdetben a tárgy oktatása a bölcsészkaron folyt Nagyszombatban, és az amúgy jogászoknak való tárgyat a teológusoknak kellett hallgatniuk. Első professzora, a budai születésű Weissengruber Antal (1769–1770) volt, Sonnenfels tanítványa, aki egy lovasbaleset miatt olyan maradandó testi fogyatékoságot szenvedett, hogy a diszciplinát sosem oktatta. Egy magyar Sonnenfels-tanítványt, Barics Béla Albertet (más források szerint Adalbertet) a zágrábi akadémiaira neveztek ki, így a választás a tudományt magánúton elsajátító, Sonnenfels által vizsgáztatott és kiválasztott Ehrenfels Paál Gáspárra (1770–1772) (más források szerint Ehrenfels Gáspár Pál alakban használta a nevét) esett, aki hat nyelven beszélt (magyarul is), pozsonyi kanonok volt és 1777-től a

csolatban Arczt⁶⁷ számos kéziratot műre utal, de mi ezekkel azért sem foglalkozhatunk, mert ezek egyike sem volt elterjedt. Érdekes azonban, hogy a kamerálisztikai részt Justi, a *Polizeywissenschaft* részt (a közigazgatást és rendészetet, de a pénzügytant is) Sonnenfels nyomán adták elő, főként az utóbbi esetében utalva a hazai sajátosságokra (alkotmányos rendszer), valamint az óvatosan kitekintve eszközözendő változtatások lehetőségére.⁶⁸ A tárgy előadási nyelve a német volt, zömmel a hallgatók is német környezetből jöttek.⁶⁹ Külön említés nélkül is nyilvánvaló az osztrák hatás, mely Sonnenfels tankönyve képében jelentkezett, akár a cseh, vagy a horvát egyetemeken.

2.1. EHRENFELS GÁSPÁR

A korábban említett Ehrenfels Gáspár Pált (?–1792) tartjuk számon olyanként, aki a tárgykörből nyomtatványt hagyott hátra,⁷⁰ azonban ez csupán egy vizsgatézis-nyomtatvány, ahol a *praeses* Staller, és a professzor Ehrenfels (ezeket a nyomtatványokat a professzor nevénél veszik fel a bibliográfusok, de van, amikor csak a jelölt neve szerepel a nyomtatványban, itt is ez történt). Ha megvizsgálunk néhány

Helytartótanács Tanügyi Bizottságát vezette. Gyurkovics Ferenc (1772–1794) 1777-ig a bölcsészkaron, majd a jogi karon oktatta a tárgyat. Reviczky József (1794–1805), Sax Mihály (1806–1819), Gyurián István (1821–1830), Tipula Péter (1832–1849), Bercsényi László (1848–1849) neve említendő a katedrai művelők köréből. PAULER (27. lj.) 146–150. SZANISZLÓ (15. lj.) I. 57–113; továbbá: ARCZT (5. lj.) 24–60. Ehrenfels vonatkozásában lásd SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái II.* (Budapest: Hornyánszky 1893) 1243; mek.oszk.hu/03600/03630/html/e/e04598.htm. Az Ehrenfels neve körüli számos anomáliára: ARCZT (5. lj.) 170. 31. vj. Temesi ugyan felsorol pár hazai művelőt, de azután arra a következtetésre jut, hogy komoly tudományos művelésről és hatásról nem lehet beszélni. Az osztrák hatást, közvetítést is említi, lásd TEMESI (11. lj.) 44. A legtöbb oktató nem hagyott hátra még kéziratot művet sem (vagy legfeljebb csak azt). Reviczkynek volt pl. saját munkája, de az hatástörténeti szempontból nem jelentős (ennek ellenére vizsgálni fogom); Eckhart és Szaniszló hosszasan elemzi, lásd főként ECKHART (64. lj.) 215–219 nyomán SZANISZLÓ (15. lj.) I. 84–88.

⁶⁷ Másodlagos forrásból ismerteti: ARCZT (5. lj.) 50–51, 177. 86–87. vj.

⁶⁸ PAULER (27. lj.) 146–147, eszerint Justi nyomán a művészetek, a kézművesség, és a gyárak szerepét is ismertették.

⁶⁹ Ezt világossá teszi az a tény, hogy a tantárgy körében kiadott (fennmaradt) vizsgatézis-nyomtatványok német nyelven jelentek meg (ill. a latin vizsgatéziseken belül is német blokként találhatók fel). Az egyetem budai korszakából maradtak fenn ilyen vizsgatézis-nyomtatványok, ezek közül a könyvészetileg ismeretlenek feltárását és felsorolását lásd Koi Gyula: „Egyetemi jogirodalmi könyvkiadás 1775–1800. 66 könyvészetileg ismeretlen nyomtatvány az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar Kari Könyvtárában” *Jogtörténeti Szemle* 2005/2. 81–93. A későbbi korszakra (immár német nyelvű nyomtatványok nélkül): Koi Gyula: „Adatok 1800 utáni jogirodalmi könyvkiadásunkhoz. Könyvészetileg ismeretlen nyomtatványok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar Kari Könyvtárában, valamint az ELTE Egyetemi Levéltárában” *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae* 2005/1. 241–280.

⁷⁰ EHRENFELS Gáspár: *Sätze aus der allgemeinen Einleitung in die Staatswissenschaft, aus der Policey, und Handlungswissenschaft, welche nach den Vorlesungen Caspars von Ehrenfels Joseph Straller von Gross-Commorn den Monats Septemb. 1771. vertheidigen wird auf der hohen Schule zu Tyrnau* (Nagyszombat: Egyetemi Nyomda 1771).

hazai vizsgatézis-nyomtatványt (akár latint, német blokkal,⁷¹ vagy tisztán német nyelvűt, jelen esetben egy magyar családnevű, de stájerországi születésű, hazai egyetemen tanult személyét⁷²), az világlik ki a hallgató és a professzor szimbiózisában fogant tételekből, hogy voltak csupán a tantárgy recitálását megkövetelő, de voltak olyanok is, amelyek elgondolkodtatják az embert: „Egy állam általános jóléte a biztonság és az élet kellemetességei.”⁷³ „A megesett hölgyek számára a penitencia és más becsülethüntetések nem célszerűtlenek.”⁷⁴

Még egy későbbi, de világos bizonyítékunk van arra, hogy a kameralisztika és *Polizeywissenschaft*, és a közigazgatási jog egyetemi oktatásának bevezetéséről is nyilatkoztak a hazai kortársak. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter leiratára válaszként a magánjogász Frank Ignác professzor (ekkor már akadémiai levelező tag), aki a távollévő rektort pótolta, a következőket írta:

„Későbbben legalább az egyetemen behoztathatnának a kormányzás többféle ágához tartozó szokások és állandó rendelkezések megismertetése (*droit administratif*). [...] Ezen kívül szükségképpen megmaradnának az eddigi politikai tudományok, tudniillik az úgynevezett politika, a nemzeti és statusgazdaság (*oeconomica nationalis et financiae*).”⁷⁵

Ennek a *textus*nak az adja a különös jelentőségét, hogy Frank egy francia kifejezéssel utal arra, melynek magyar nevet nem tud adni, ez talán a magyar közigazgatás tudományában az első (a megalkotó családnevére figyelemmel kétszeresen is) frankofon nyom.

2.2. REVICZKY JÓZSEF

A *politico-cameralis* tudomány első oktatója hazai egyetemen ugyan az 1790–1791-ig működő Gyurkovics Ferenc Xavér (?–?) volt, bár ő semmilyen néven nevezhető tudományos produktumot nem hagyott maga után.⁷⁶ Ilyen értelemben jelentős utóda, a szintén bécsi Sonnenfels-tanítvány⁷⁷ Reviczky József (1750–1815) tevékenysége. Maga Reviczky 1790-ben a névtelenül megjelentetett *Introductio ad*

⁷¹ Tudomásom szerint ez az opció nem volt túl gyakori, egy példája: Anton KUGLMAYR: *Positiones ex universo iure, quas annuente incl. facul. Iuridica pro consequenda doctoratus laurea in celeberrima ac regia Universitate Pestiensis publice deffendendas (!) suscepit Antonius Kuglmayr styrys Mahrburgensis. Disputabitur in Palatio Universitatis. Hora [] Die [] Mense Martii Anno MDCCLXXXVIII* (Pest: Lettner 1788).

⁷² NAGY Josef: *Sätze aus allen Rechtsteilen wie auch aus den politischen Wissenschaften welche U. Joseph Nagy aus Steyermark gebürtig zu Erlangung der Doktorswürde auf der k. hohen Schule zu Pest öffentlich verteidigen wird* (Pest: Trattner 1791).

⁷³ KUGLMAYR (71. l.) 7. (XLI. kérdés). Egy tézisnyomtatványban 6–8 tárgy szerepelt, a *Polizeiwissenschaft* 3–6 kérdéssel volt jelen.

⁷⁴ NAGY (72. l.) 13. (46. kérdés).

⁷⁵ Idézi: SZANISZLÓ (15. l.) I. 102.

⁷⁶ SZANISZLÓ (15. l.) I. 83.

⁷⁷ ECKHART (64. l.) 213; SZANISZLÓ (15. l.) I. 84.

politicam Regni Hungariae című munkája⁷⁸ megírásának jutalmaként került a tan-székre.⁷⁹

A mű címéről tévesen állítja Szaniszló, hogy a *Bevezetés a Magyar Birodalom politikájába* lenne a jelentése.⁸⁰ Mivel a birodalom szót Magyarországgal kapcsolatban a latin források nem használták, ilyen értelemben csak egy jóval későbbi, de csakis az adott mű magyar (azaz nem a latin) párhuzamos címében feltüntetett jogi példáról tudok.⁸¹ Helyesen a címfordítás inkább ez: *Bevezetés a magyar királyság igazgatásába*, hiszen a latin *politia* itt a német *Polizei*al azonos speciális jelentést hordoz. A nyomtatvány OSZK-ban, *autopszia* útján történő vizsgálata során megállapítottam, hogy a mű a szerző feltüntetése nélkül jelent meg. (Erre sem Eckhart, sem Szaniszló nem utal, Szinnyi ellenben igen.) Az OSZK példánya – a tulajdonosi névbeírásból kitűnően – korai magyar büntetőjogász-professzorunk, Vuchetich Mátyás könyvtárában volt megtalálható (feltehetően ő jegyezte rá tintával Reviczky szerzőségét az *exemplumra*).

Reviczky a számára a katedrát meghozó munkát csupán egy későbbi mű vázlatának szánta.⁸² Szaniszló szerint a cím ellenére (?) „kameralisztika ez a javából,” „magyar változatban,” azonban a szerző Sonnenfels, „a nagy mester” hatásától nem tudott szabadulni.⁸³ (Én – Szaniszlóval ellentétben – mint lentebb olvasható, másban látom a mű magyar sajátosságát.)

Eckharttal és Szaniszlóval ellentétben Reviczky művének részeit a latin címek és oldalszámok megjelölésével együtt közöljük. A kötet öt fejezetre oszlik.

Első fejezete a külső biztonság körében mozogva a *De Securitate Externa* címet viseli (4–33. o.).⁸⁴ A második fejezet elnevezése a(z állam) belső biztonsága, latinul a *De securitate Interna* (34–90. o.).⁸⁵ A harmadik fejezet a gazdaságot, kereskedelmet vizsgálja *A királyság áruinak nyilvános terjesztése* címmel, deák nyelven *De publicis Regni Commodis* (91–121. o.).⁸⁶ A negyedik fejezet tárgya Magyarország ékességei (217–218. o.), azaz eredetiben *De Ornamentis Hungariae* (122–144. o.).⁸⁷ Ez utóbbi fejezet nézetem szerint rokonságot mutat a statisztika tudományában ismert korai államnevezetességek (*Staatsmerkwürdigkeit*) ismertetésének koncepciójával. Az ötödik fejezet a Magyarország virágzása a jövőben témakörben fogant *De propagandae in Posteris felicitatis publicae Praesidis*,

⁷⁸ [REVICZKY József]: *Introductio ad politicam Regni Hungariae* (Buda: Egyetemi Nyomda 1790). Világhálón elérhető, lapolvasó berendezéssel rögzített verziója a Columbia Egyetem (olim: Debreceni Egyetem) példánya: babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nnc1.1002433818;view=1up;seq=188.

⁷⁹ ECKHART (64. lj.) 213; SZANISZLÓ (15. lj.) I. 84.

⁸⁰ SZANISZLÓ (15. lj.) I. 84.

⁸¹ TOLDY Ferenc (ford.): *A magyar birodalom alaptörvényei. Syllogae legum Hungariae fundamentalium. Az eredeti deák szöveg mellé vetett fordítással, közjogtani segédkönyvül* (Buda: Egyetemi Nyomda 1861).

⁸² ECKHART (64. lj.) 213; SZANISZLÓ (15. lj.) I. 84.

⁸³ SZANISZLÓ (15. lj.) I. 84–85.

⁸⁴ ECKHART (64. lj.) 213; SZANISZLÓ (15. lj.) I. 85.

⁸⁵ ECKHART (64. lj.) 214–215; SZANISZLÓ (15. lj.) I. 85.

⁸⁶ ECKHART (64. lj.) 216–217; SZANISZLÓ (15. lj.) I. 85–86.

⁸⁷ ECKHART (64. lj.) 217–218; SZANISZLÓ (15. lj.) I. 86–87.

azaz a nyilvánosság figyelmének a jövőbeni boldogság (szerencse) felé irányítása (145–172. o.).⁸⁸

A könyvet tizenkét oldalnyi (számozatlan) tárgymutató (*Index alphabeticus. Precipuarium operis praesentis Materium*) zárja.

Számunkra a kötetből leginkább a második fejezet érdekes, amely tehát a *Belső biztonság (De securitate Interna)* címet viseli. A belső biztonságot (belbiztonságot) a könyv a következőkben határozza meg:

„Az állam belső biztonsága közjellegű és magánjellegű részre osztható fel. Közjellegű az, ahol az állam semmit sem képes tenni, vagy semmit sem tud képviselni, mivel a polgárok maguk teszik meg mindezt, illetve csak a sajátjukat becsülik meg. Magánjellegű az, amelyben sem a polgároktól, az államtól, sem a polgártársaktól nincs ok félni.”⁸⁹

Maga a definíció nem egykönnyen értelmezhető. Részben a remekjogászoknál megismert római jogias szerkezetet fedezhetjük fel benne; részben pedig a természetjogászok államtani-jogfilozófiai hatásait. (Erre rimel, hogy Eckhart Joseph Sonnenfels és Carl Anton Martini, a Mária Terézia-i kor vezető osztrák jogfilozófusának hatására figyel fel Reviczkyt illetően.)⁹⁰ Maga az állam, és az emberkép, amelyet ezáltal fest, részben a Grotiushoz köthető „mindenki harca mindenki ellen” (*bellum omnium contra omnes*) sorait idézi fel, részben pedig „az élünk magunknak” jelszava keretében tevékenykedő, az államtól (gyengesége okán) semmit sem váró, ugyanakkor csak magukra számító polgárok képét vetíti elénk, akiknek a belbiztonság magánjellegű megvalósulása esetén sem egymástól, sem az államtól nincs okuk félni.

A kötetnek – a másodlagos szakirodalom által kellően nem hangsúlyozott – viszonylagos egyediségét jelenti, hogy a hazai törvények példáin keresztül tárgyalja az igazgatás, a „politika” jelenségeit.⁹¹ Tudomásom szerint az ilyesfajta hazai törvényekre fókuszálás a német *Polizeiwissenschaft*nak nem sajátja. E tényre is hozunk példákat az alábbi szemelvényekben.

„A közérdek pedig megkívánja, hogy [az állam – K. Gy.] egy tagja se okozhasson gazdagságával, számbeli túlerejével vagy privilégiumával veszélyt ránézve. Az athéni törvényekkel bölcsen gondoskodtak arról, hogy túl nagy vagyonnak egy polgár sem juthasson birtokába. Törvényeink [a magyar törvények – K. Gy.] hasonlóan más népek törvényeihez, a *primogenitura* szent jogával élve, és abból okulva a szülő vagyonának egyenlő elosztását rendelték el gyermekei/leánygyermekai között olyan módon, hogy a polgárok gazdagodása ne veszélyeztesse a köz biztonságát.”⁹²

⁸⁸ ECKHART (64. lj.) 218–220; SZANISZLÓ (15. lj.) I. 87.

⁸⁹ REVICZKY (78. lj.) 34.

⁹⁰ ECKHART (64. lj.) 213.

⁹¹ „Művében a hazai törvényeket az általános politika fő elveire vonatkoztatja” – állapítja meg az 1794. évi [jogi] kari *Protocollum* 790. lapján írtak alapján Eckhart. Erre lásd ECKHART (64. lj.) 213. 124. lj. Azonban az általam levont következtetést érvelése nélkülözi.

⁹² REVICZKY (78. lj.) 34–35. A szöveget említve összefoglalja (de nem szövegszerűen fordítja): ECKHART (64. lj.) 214.

Reviczky itt helyesen mutat rá az állam ma már szinte elfeledett azon feladatára, melyet – Szaniszlóval egyetértve – a belbiztonságot veszélyeztető egyesek kezén felhalmozódó vagyon és privilégiumok⁹³ korlátozása jelent. Vagyis a bimbózó államelméletet, és az igazgatás e korai elméleti jellegű művelését még egy természetes igazságérzet jellemezte, amely a túlzott gazdagság ellen ennyire világosan kifejezésre jutott (más kérdés, hogy ez a gyakorlatban mennyiben érvényesült). A *Polizeiwissenschaft* művelőinek ilyen jellegű szókimondása igen szimpatikus és védhető, sőt, napjainkban is csak ajánlható.

Egy másik szövegben az alábbiak olvashatók:

„A belbiztonság, azon felül a közérdek nemcsak abban áll, hogy az állam ügyel polgáira, ismeri az ősoktól származó polgárai számát, hanem abban is, hogy az összejövetelük esetén figyelemmel van a többségi véleményre, és kifejezetten óvakodik, tart az állam többségének érdekében a felfegyverkezett emberek (tömegek) okozta hátrányoktól.”⁹⁴

Eckhart mutat rá arra, hogy Reviczky szerint az állam belső biztonsága érdekében semmiféle társaság (egylet, egyesület) nem tűrhető meg kifejezett engedély nélkül, ezek gyűléseire és összejöveteleire is felügyelni kell, és különösen attól kell óvakodni, hogy fegyveres tömegtől az államra nézve semmi kár sem származzék.⁹⁵ Nyilvánvaló, hogy minden állam tart a felfordulásoktól, fegyveres zavargásoktól, mindattól, amelyet ma államellenes bűncselekmények körében említhető tevékenységként szokás nevesíteni. Az idézett szöveghely erre világosan rámutat. Szaniszló az engedély (Eckhart általi) említését Reviczky esetében Justi és Sonnenfels hatásának tulajdonítja.⁹⁶

Ezzel áll párhuzamban az a hazai törvényre történő utalás a szerző részéről, ahol Hunyadi Mátyás király egy rendelkezésére utal: „Korvin Mátyás *Decretum Maius*ának 66. törvénycikke elrendeli: hogy mind a vásároknak, mind a sokadalmakban, mind a korcsmákban a vendégek a fegyvereiket tegyék le, illetve a közigazgatási hatóságok fosszák meg őket ezektől.”⁹⁷ Maga az 1486. évi LXVI. törvénycikk így rendelkezett:

„Továbbá, mivel a sokadalmak és heti vásárok alkalmával, azonkívül a korcsmákban igen sok emberölés, sebesítés, verekedés, továbbá sok veszekedés és végtelen számú másféle gonosztettek szoktak előfordulni, mert hát a vak szenvedély mindenütt fegyvert kovácsol. Ennél fogva, hogy az ilyenemű gonosz bajoknak is kellő gondossággal elejét vegyünk, hasonlóképpen határoztuk, hogy mindazok, kik sokadalmakra, vásárokra és korcsmákba mennek, bármily rendűek legyenek, minden fegyverüket

⁹³ SZANISZLÓ (15. l.) I. 85.

⁹⁴ REVICZKY (78. l.) 39.

⁹⁵ ECKHART (64. l.) 215.

⁹⁶ SZANISZLÓ (15. l.) I. 85.

⁹⁷ REVICZKY (15. l.) 39.

tegyék le szállásaikon, és ugyancsak a fentebbi büntetés alatt, fegyver nélkül induljanak adni-venni és inni; s így tartózkodjanak és mulassanak ottan.”⁹⁸

A Reviczky-féle rövid idézet, és az általam mellé tett eredeti törvényszöveg szép példája annak, hogy az elméleti művelő a *Polizeiwissenschaft* részben régebbi, részben saját korából származó tanításait kellően alkalmazza egy korai, Mátyás király koráig visszamenő alapvető; de messze nem minden ország jogában megtalálható tiltás ismertetése útján. Azaz a hazai gyakorlati érdekességet kellően helyezi bele az idegen elmélet világába.

Érdekesség, hogy Reviczky nem utal az egykorú szakirodalom munkáira. A magyar törvények mellett foglalkozik a Werbőczy-féle *Tripartitum*mal, illetve latin történetírókat is idéz, de figyelemmel van a római királyok életpéldájára is.

Esetenként többször idézi Szent István törvényeit: például az ünnepnapok, valamint a vallás és a papság vonatkozásában.⁹⁹ A *Tripartitum* II. rész 2. cím (*Hányféleképpen értjük a közönséges végzeményt? azaz a dekrétumokat: a korabeli jogszabályi ismeretek alapjai*);¹⁰⁰ illetve a *Tripartitum* II. rész 40. cím (*A főpap és báró urak, püspöksüveges apátok és prépostok hitletételének módjáról*) is forrása a műnek.¹⁰¹

A latin történetírók közül kétszer hivatkozik Liviusra;¹⁰² más alkalommal pedig Augustus példájára utal, és a római királyok életét idézi fel.¹⁰³

Ugyancsak figyelemreméltó, amikor az igazságügyi igazgatás (tehát egy szakigazgatás-fajta) időszerűségére hívja fel a szerző 1790-ben a figyelmet: „A mostani időkben az emberek mindenféle ügyeiben alkalmaznunk kell, mint olvashattuk, az igazságügyi igazgatást, ez a feltétele annak, hogy saját korunkhoz alkalmazkodjunk.”¹⁰⁴

A kérdés fontossága vitathatatlan, és különösen szimpatikus Reviczky azon törekvése, hogy a korszellem újdonságaira kívánja figyelmeztetni az olvasót. Szaniszlóval együtt valljuk, hogy Reviczky tényleges veszélyt lát abban, hogy a megyében ugyanazon tisztviselők gondoskodnak az igazságszolgáltatásról, mint az általános igazgatási ügyekről (a korban főként: gazdasági ügyek, katonai ügy, általános politikai kérdések).¹⁰⁵ Még érdekesebb a dolog, ha Zsoldos Ignác később ismertetendő, szolgabírói hivatallal kapcsolatos könyvére gondolunk, ahol az igazságszolgáltatás egy része még a szolgabíró kezében összpontosul.

A második fejezetben Reviczky szól még kisebb mértékben a szegényházak, a koldusügy, az árvaügy, az uzsora és a kocsmák kérdéséről. Azt kell mondanunk, hogy színes, érdekes metszetét adja a régi és az új szemléletű *Polizeiwissenschaft*

⁹⁸ Az 1486. évi LXVI. törvény: Ki kocsmába akar menni, fegyverét tegye le. Törvénytárba beikkelyezett hivatalos szövegére lásd 1000 év törvényei: www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=942.

⁹⁹ Mindkét példára lásd REVICZKY (78. lj.) 58.

¹⁰⁰ REVICZKY (78. lj.) 52.

¹⁰¹ REVICZKY (78. lj.) 67.

¹⁰² REVICZKY (78. lj.) 38, 47.

¹⁰³ REVICZKY (78. lj.) 38.

¹⁰⁴ REVICZKY (78. lj.) 55.

¹⁰⁵ SZANISZLÓ (15. lj.) I. 85.

találkozásának a kötet, melyet a hazai törvények példáival színesít az a szerző, akinek 1798-as, kéziratban benyújtott, Sonnenfels az 1790-es műnél sokkal jobban kivonatoló új tankönyvét a Helytartótanács elfogadta, de a bécsi Államtanács számára már túl radikálisnak bizonyult, mivel úgy értelmezték, hogy a szerző nem kellően híve a monarchikus államformának.¹⁰⁶ Reviczkyben egy korai, a külföldet is szem előtt tartó, de nemzeti érzésű, és a hazai törvényeket ismerő jogtudóst tisztelhetünk, aki értő művelője volt a közigazgatás-tudomány előfutárát jelentő *politatudománynak*.

2.3. BEKE FARKAS SONNENFELS-FORDÍTÁSA

A korábbiakban említett Sonnenfels-fordítást vizsgálva (melyet tehát az az igény hozott létre, hogy a németül jól nem tudók latinul olvashassák a *Polizeiwissenschaft/politia* tankönyvét) azt láthatjuk, hogy a fordító, Beke Farkas (?–1838) külön címmel el nem látott fordítói előszót közöl Körmöcbányáról (*Cremnie*) 1802. október 15-ről keltezve¹⁰⁷ (noha a kötet első kiadása 1807–1808-ban, második kiadása 1823-ban jelent meg, erre a szerzői előszóba betoldott záró évszám is utal, amint arra is, hogy a második kiadás 1823-ból való).¹⁰⁸ A fordítói előszó szerint Josephus Sonnenfels, a *politiát*, a gazdaságtudományt és pénzügytudományt művelő hírneves férfiú tanácsai nyomán készült a németből latinra áttett fordítás, mégpedig attól a céltól vezéreltetve, hogy ezáltal a magyar államiság és a magyar ifjúság növekedhessék, és az ismeretlen nyelv miatt ne maradjon a tudomány is ismeretlen, mivel az abban foglaltak megértése a magyarság számára most a lehető legszükségesebb.¹⁰⁹

A *politia* fogalmát a Sonnenfels-mű Montesquieu *De l'esprit des lois*¹¹⁰ című művére hivatkozva fejti ki, e szerint lényege az állam belső biztonságának stabilitása (fenntartása).¹¹¹ Az összehasonlító elemeket erősíti, hogy Montesquieu francia fogalmain (a fordítás) a latinnal veti egybe.¹¹² Érdekes utalni egy orosz elemre, ahol

¹⁰⁶ Rottenthan, a legreakciósabb államtanácsos szerint Reviczky nem volt elég jártas az államtudományban és a jogtudomány metafizikájában, továbbá nem volt meg művében a kor számára kívánatos kellő filozófiai szellemiség. Erre lásd ECKHART (64. l.) 220.

¹⁰⁷ SONNENFELS 1823 (38. l.) III.

¹⁰⁸ SONNENFELS 1823 (38. l.) VII.

¹⁰⁹ SONNENFELS 1823 (38. l.) III.

¹¹⁰ A kötet első megjelenésekor (1748) a címben a mai helyesírás szerinti „*lois*” helyett a régies helyesírás „*loix*” szóalak állt. A filológiailag és bibliográfiailag pontos címeírás: MONTESQUIEU, Charles-Louis Secondat: *De l'esprit des lois* I.-II. (Genf: Barillot 1748). Hozzá kell tenni, hogy Montesquieu 1749-ban javított kiadást tett közzé, amely hamar népszerű lett.

¹¹¹ „*Policiatudomány*, mikor a törvények és az intézmények összetartoznak, és kétségtelenül a *vég-ső társadalmi elvekből* vannak kivonatolva, valamint ha a városok belbiztonsága biztosítva van és meg van erősítve, e *tudomány* ettől fogva tekinthető létezőnek.” SONNENFELS 1823 (38. l.) 31. (Kiemeléseink az eredetét követik.) Montesquieu-re lásd SONNENFELS 1823 (38. l.) 32. g) l).

¹¹² *Ordinationes/reglemens (!); loco legem/de loi; politia/de la police; valamint ac momentanes curationes/détail*. SONNENFELS 1823 (38. l.) 32.

is Sonnenfels az új kódexkompilációkat elfogadó orosz Nagy Katalin cárnő mondását idézi: „A törvény büntet, a politika fegyelmez.”¹¹³

A belső (magánosokra vonatkozó) biztonságot olyasminek tartja, melynek megléte esetén: „senkinek nincs oka félelemre.”¹¹⁴ E körben angol szerzők (*anglici scriptores*) „*Liberty and Property*” koncepciójára hivatkozott.

2.4. SZENTKIRÁLYSZABADJAI ROSOS PÁL

Szentkirályszabadjai Rosos Pál (1751–1809) latin nyelvű belbiztonságról írott munkájára koraisága (1777) okán hivatkozunk.¹¹⁵ A szerző a munkát igen fiatalon írta, alig volt 26 esztendő. Érezhető, hogy a tematika Sonnenfels korai recepciója. A korai kameralistákkal rokonítható abból a szempontból, hogy sok szerzőre hivatkozik. Ilyen az ókorból: Aristoteles, Cicero, Heliodorus, Livius, Platon, Seneca, Xenophon. A korai keresztény filozófusok és teológusok közül Szent Ágostont említi. A természetjogászok közül: Baumeister, Boemerus, Grotius, Gunerus, Heineccius, Hooke, Houtuyn, Ikstatt, Martini, Puffendorf, Thomasius (Tommasius alakban) nevét és műveit hivatkozza. A magyar szerzőket illetően csak Markovics Antal Mátyás neve említhető.

Valódi közigazgatási kérdésekre alig utal, ez alól a belbiztonság meghatározása jelenti a kivételt.¹¹⁶

Természetjogi (jogfilozófusi) mutatóvagy az államtan köréből, ahogy a szerző az arisztokrácia, a monarchia, és a demokrácia átmenetének tizenöt féle ötvözetét sorolja fel.¹¹⁷

2.5. HUBER FERENC

Későbbi munka a kolozsvári királyi líceumban huszonhét esztendeig a tárgykört oktató Huber Ferenc (1786–1844) *Politia civitatis*-a, amely címében Sax Mihály Sonnenfels-fordítására emlékeztet.¹¹⁸ A mű csak a jogforrásokat tünteti fel, a szak-

¹¹³ SONNENFELS 1823 (38. l.) 32. g) l.

¹¹⁴ SONNENFELS 1823 (38. l.) 38.

¹¹⁵ ROSOS PÁL: *Dissertatio juris publici universalis de interna rerum publicarum securitate* (Pest: Royer 1777).

¹¹⁶ „Mindamellett, hogy a belbiztonsággal kapcsolatos érveket előadtuk, és rendelkezésünkre áll nagy részletességgel az alanyi jogok (jogosultságok) felsorolása, továbbá a külhoni [szerzők] boldogságra (elégedettségre) vonatkozó ismeretei, mindevvel együtt a belügyek, valamint a végső társadalmi célok is felsoroltattak; ezek szolgálatában számtalan még a tennivaló, mindez számos dolgot foglal magában; példának okáért a belső közjog egyetemességéről való értekezés szükségességét; azzal együtt is, hogy gondolkodásunk meglehetősen nyitott, a sors mégis úgy hozta, hogy nincs emlékképünk olyan felségjogról, amely egykönnyen figyelmen kívül hagyhatná, hogy a fenti alanyi jogok (jogosultságok) nem visszavonhatóak.” ROSOS (115. l.) 182.

¹¹⁷ ROSOS (115. l.) 63.

¹¹⁸ HUBER FERENC: *Politia civitatis, cum applicatione ad Transsilvaniam* (Kolozsvár: Református Kollégium Nyomdája 1829).

irodalmi forrásokat nem. Maga a tematizálás sem érdektelen.¹¹⁹ (Ebből érdekes számunkra a közigazgatás-politika, a népesség-összeírás, és a közigazgatási szervezeti jog korai csírái. A belbiztonságon belül sajátos kérdéseket vizsgál (főként a megélhetéssel kapcsolatos kérdéseket): élelmiszeradományok (*annona caritas*), fa (*ligna*), só (*sal*), rossz minőségű élelmiszerek (*noxia alimenterum qualitas*), víz (*aqua*), rossz levegő (*aëris insalubritas*). Továbbá foglalkozott azzal is, hogy mit kell tenni az egyes, vonatkozó esetekben a közigazgatásnak.¹²⁰

E kérdések mentén haladva főként az egészségügyi igazgatás (*sanitatis administri*) kérdéseit bontotta ki.¹²¹ Említi az egészségügy korabeli szereplőit: felsorolja az orvosok, sebészek, bábák, állatorvosok, és gyógyszerészek (*medicam, chirurgicam, obstetriciam, veterinariam ac pharmaceuticam*) számára kötelező jogszabályok egy részét is. Felsorol betegségeket: himlő (*variola*)¹²² vérbaaj (*Lues*),¹²³ pestis¹²⁴. Említi az orvosnak/intézkedésnek való ellenszegülést (*contumacia*),¹²⁵ említi járvány esetén a ruhák (meg)tisztítását, fertőtlenítését (*purificatio vestimentorum*),¹²⁶ és a pénz fertőtlenítését (*mercium purificatio*),¹²⁷ külön szól a nyilvánosházak látogatásáról (*lupanaria*).¹²⁸

Jelentős, hogy a kötet említi német szakkifejezések latin értelmezését, ezek közül kettő igazán fontos: a *politia civitatis*/*Staatspolizey*, valamint a *Politicam administrandae civitatis*/*Verwaltungspolitik* (közigazgatási politika).¹²⁹

A közigazgatási szervezet csak elemi szinten kerül kifejtésre.¹³⁰ Említi a bécsi kormánysszerveket, a magyarok által lakott területeket, az erdélyi guberniumot, és a székely székeket.

¹¹⁹ Főbb témák: Első rész: Törvényhozási politika: Első fejezet: A törvényhozási politikáról általában; Második fejezet: A belső közbiztonság; Harmadik fejezet: A magánosok belbiztonsága; Negyedik fejezet: A biztonságból eredő szabadság és haszon; Ötödik fejezet: A javakkal (dolgokkal) kapcsolatos biztonság; Hatodik fejezet: A büntetőpolitika. Második rész: A politika végrehajtása. Első rész: A közigazgatás politikája, mint hatalom. A különféle rangú (beosztású) hivatalnokokra vonatkozó politika; Második rész: A népesség összeírása; Harmadik rész: A politika, mint eljárás (kapcsolódás, fogalom, tárgy, vizsgálat, döntés, végrehajtás).

¹²⁰ HUBER (118. l.) 49–68.

¹²¹ HUBER (118. l.) 74–100.

¹²² HUBER (118. l.) 93–95.

¹²³ HUBER (118. l.) 96–99.

¹²⁴ HUBER (118. l.) 81.

¹²⁵ HUBER (118. l.) 82.

¹²⁶ HUBER (118. l.) 84–86.

¹²⁷ HUBER (118. l.) 86.

¹²⁸ HUBER (118. l.) 99–101.

¹²⁹ *Civitatis Politica sensu objetivo / Staatsklugheitslehre; Cognitio Scientiam Politicam / Staatswissenschaft; Artem Politicam / Staatskunst; Politicam constituendae Civitatis / Verfassungspolitik*, erre lásd HUBER (118. l.) 6. *Politia Civilis Iustitiae / Civil Justizpolitik; Politia Criminalis/Criminalpolitik; Politia Nationalis Culturae / National-Bildungspolitik*, erre lásd HUBER (118. l.) 7.

¹³⁰ HUBER (118. l.) 200–201.

3. A KÜLFÖLDI HATÁSOK ÉRTÉKELESE

Tény, hogy a hatást gyakorló külföldi tudomány sem volt aggálymentes vagy világosan kidolgozott. Vitathatatlan a korszakban az osztrák hatások szerepe (*peregrinatio*, és közvetlen magyarországi hatások), ez a legtöbb munkában már azért is tetten érhető, mert a tudományszak egésze Sonnenfels befolyása alatt állt. Fő művét ketten is (Beke 1807–1808, illetve Sax, 1808) német nyelvről latinra tették át hazánkban (mindketten jogi oktatók). Sonnenfels maga is világossá tette, hogy a *Polizeiwissenschaft* kifejezésen (legalábbis 1798-tól) egyre inkább belügyi igazgatást kell érteni (szemben a külügyekkel és a hadügyekkel), ugyanakkor a közigazgatás tudománya ekkor még nem született meg. Valójában a magyar nyelvűség problémája csak Karvasynál fog kibontakozni, aki átmenetet jelent a *Polizeiwissenschaft* felől a hosszan továbbélő politika (államtudomány/alkotmánytan/közigazgatástan ötvözete) felé.

Ezek a vizsgált munkák legfeljebb egyes részleteikben hordoznak önállóságot, azonban a jogtudomány hazai oktatásának fejletlensége, a hallgatók érdektelensége, az oktatók, jogász szerzők motiválatlansága mellett a tudomány viszonylagos újdonsága volt az, amely kevésbé csábított nagy eredmények elérésére.

Mégsem volt eredménytelen Reviczky, Rosos, vagy Huber tevékenysége. Ugyan egy német nyelvű tudományt *interpretáltak* latinul, de főként Reviczky mégis nemzeti alapon (bizonyos tekintetben egyedülálló módon) a hazai törvények szemüvegén keresztül vizsgálta az új tudomány által felvetett kérdéseket.

A későbbi hazai közigazgatás-tudomány ugyan nem mindig azonos mértékben és intenzitással foglalkozott az általunk vizsgált szerzőkkel, azonban mégsem feledkezhetünk meg róluk, a magyar kameralistákról.¹³¹

¹³¹ Szamel Lajos Concha nyomán utal ugyan Rosos, Beke és Huber műveire, de az igen csekély számú munkák miatt csupán a kameralisztika „nyomairól” beszél, enyhítve azt a kitétel, hogy a kameralisztika „nem bontakozott ki” nálunk. Erre lásd SZAMEL (20. l.) 35–36. főszöveg és 1. l. J. Hasonló Temesi korábban említett véleménye: TEMESI (11. l.) 44. A magyar közigazgatás-tudományt csak 1867 után veszik számításba az alábbi (igen kitűnő) közigazgatás-elméleti jegyzetek: ÁRVA Zsuzsanna – BALÁZS István – BARTA Attila – VESZPRÉMI Bernadett: *Közigazgatás-elmélet* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó 2011) 237; FÁBIÁN Adrián: *Közigazgatáselmélet* (Budapest – Pécs: Dialóg Campus 2011) 130.